

DE MAGNUSKERK IN ANLOO
... EN IN ROME!

Magnuslezing 2014

Magnuslezing 2014

DE MAGNUSKERK IN ANLOO
... EN IN ROME !

Dr. Michiel Verweij

Drs. Raphaël Rijntjes

Drs. Geert Hovingh

De Magnuslezing is een gezamenlijk initiatief van de Vereniging Historisch Anloo, de Stichting Vrienden van de Magnuskerk en de Protestantse Gemeente Anloo-Zuidlaren

VOORWOORD

Duizenden malen is in de loop der eeuwen het beeld van het dorp Anloo, vanuit een veelheid van gezichtspunten, vastgelegd op doek, op papier, op film en meer recentelijk, digitaal; en bijna altijd is de Magnuskerk, die met zijn toren boven het dorp uitsteekt, daarbij beeldbepalend.

En dat is al heel lang het geval. Zoals bekend, dateert de Magnuskerk, als stenen gebouw met toren, uit de tweede helft van de 11de eeuw. En vooral de toren was bedoeld om indruk te maken op bewoners en bezoekers. Zijn hoogte en uitstraling gaven status aan het dorp en aan zijn inwoners. Het maakte indruk op de boeren in de omgeving en liet zien waar het eigenlijke centrum van de macht zich bevond. Het enige gebouw van steen, dat onvergankelijkheid uitstraalde, -en nog steeds uitstraalt-, in een gemeenschap waar alle andere bouwwerken zoals boerderijen en schuren bestonden uit leem en hout. De kerk met zijn rijkelijk versierde toren moet op tijdgenoten een diepe overweldigende indruk hebben gemaakt. De Magnuskerk was ook de plaats waar de befaamde zittingen van de Etstoel plaatsvonden. Een traditie die sinds 1987 weer plaats vindt op de derde zaterdag in augustus, een dag die op of rond Sint Magnusdag de 19de augustus valt.

De Vereniging Historisch Anloo, de Stichting Vrienden van de Magnus en de Magnus-gemeente hebben gezamenlijk het initiatief genomen om jaarlijks een Magnuslezing te organiseren. Uiteraard is de plaats waar deze lezing wordt gehouden de Magnuskerk.

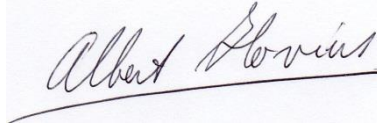
Deze eerste lezing heeft als belangrijkste onderwerp de bijzonderheid dat de naam van een heilige uit het Zuiden van Italië verbonden is aan een kerk in het, in die tijden, wel heel verre noorden. Hierover praat dr.

Michiel Verweij, verbonden aan de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel.

De tweede inleiding door drs Raphaël Rijntjes richt zich voornamelijk op een aantal bijzondere architectonische aspecten van de Magnuskerk.

Ten slotte wordt de avond besloten door drs. Geert Hovingh, emeritus predikant te Zuidlaren, die zijn ervaringen als protestantse gastprediker tijdens een oecumenisch weekend in de “Kerk der Friezen”, met ons deelt.

Anloo, november 2014

A handwritten signature in cursive script, reading "Geert Hovingh", written in black ink on a light-colored background. The signature is underlined with a single horizontal stroke.

INHOUD

Voorwoord

Albert Hovius, voorzitter Historisch Anloo

De zusterkerk van Anloo: de SS. Michele e Magno te Rome

Dr. Michiel Verweij, Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel

Anloo en Rome: twee Magnuskerken onder de loep

Drs. Raphaël Rijntjes, architectuur- en bouwhistoricus, Amersfoort

Te gast in de kerk der Friezen

Drs. Geert Hovingh, emeritus predikant, Zuidlaren

DE ZUSTERKERK VAN ANLOO: DE SS. MICHELE E MAGNO TE ROME

Dr. Michiel Verweij, Koninklijke Bibliotheek van België

November in Anloo. Op de Brink, tussen de langzaam kalende bomen, staat al eeuwen de Magnuskerk in het mooie dorp, een getuigenis van generaties bewoning en gemeenschapsleven. Aanvankelijk was Anloo bezit ('uithof') van de bisschoppen van Utrecht en daardoor een centrum van bestuur, wereldlijk (cf. etstoel) én kerkelijk, omdat de bisschoppen hier op hun rondreis door hun territorium recht spraken. In de oude indeling van Drenthe in dingspelen was Anloo de hoofdplaats van het dingspel Oostermoer, een positie die rechtstreeks op deze uithof van de bisschoppen teruggaat. Na de Reformatie (in Drenthe vanaf 1598) raakt het oorspronkelijk patrocinium van de kerk vergeten. Pas onlangs is de naam 'Magnuskerk' opnieuw in gebruik genomen voor deze mooie kerk.

1 H. Magnus

Het eerste wat opvalt bij de naam 'Magnuskerk' is het abnormale hiervan: geen gewone normale klassieke heilige, zoals een van de apostelen, Maria of een grote martelaar, ook geen heilige die eigen is aan de vroege geschiedenis van het bisdom, zoals in Utrecht Willibrordus, Ludger of de patroon van Utrecht, Martinus, zelf, maar een obscure Zuid-Italiaanse bisschop en martelaar. Zijn levensbeschrijving of *Vita* is niet heel erg verspreid. Een versie is te vinden in Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, ms. 219-21, ff. 143r-145r (een 15de-eeuws handschrift uit Groenendaal in het Zoniënwoud bij Brussel). De tekst is ook gedrukt in de *Acta Sanctorum*, Augustus, III, p. 701-716.

Magnus was volgens zijn *Vita* bisschop van Trani in de eerste helft van de 3de eeuw. Al als kind bekeerde hij zich tot het christendom. Eenmaal bisschop zag hij zich genoodzaakt uit Trani te vluchten en trok hij langs de *Via Appia* naar Rome. Onderweg verkondigde hij in vele steden het evangelie, o.m. in de *Ciociaria* (de streek in Lazio ten zuidoosten van Rome), met name in Anagni. Vanaf dat moment zijn er twee versies. Volgens de eerste stuurt keizer Decius dertig man achter hem aan en wordt Magnus door dezen gemarteld en gedood. Volgens een tweede, zelfs iets vreemdere, versie werd hij in de streek van Anagni gevonden door enkele mannen die christenen moesten opsporen. Magnus was toen in een kleine kerk in Fondi. Men probeerde hem ertoe te brengen zijn geloof af te zweren (wat uiteraard niet lukte), maar Magnus verzocht om nog eenmaal te mogen bidden in de kapel waar men hem gevonden had. Dat wordt toegestaan. Als de mannen dan drie dagen later komen kijken, vinden ze hem dood liggen. Desalniettemin onthoofden ze het dode lichaam. Het is 19 augustus 251 en 19 augustus zal dan meteen de feestdag van H. Magnus worden. De relikven van Magnus blijven in Fondi tot in de 9de eeuw, wanneer ze tijdens een Saraceense inval naar het nabijgelegen en veiliger Anagni worden overgebracht (*translatio* van de relikven).

Ongetwijfeld gaat het om een historisch personage, maar de *Passio* van Magnus bevat eigenlijk geen eenduidige historische elementen. Dit is een typisch legendarisch geheel dat voornamelijk tot doel heeft een bepaalde heiligencultus in Fondi en Anagni te verklaren.

Daarmee komen we aan de grote vraag: wat heeft deze Magnus nu toch met Drenthe en meer bepaald met Anloo te maken? Voor het antwoord moeten we ver van hier, naar zonniger streken, naar Rome...!

Figuur 1. Trap Friezenkerk.

II De Friezenschola

Toen de Germaanse volken van Noord-Europa gekerstend werden, trokken nieuwe groepen pelgrims naar Rome. Voor deze groepen werden er aparte instellingen gecreëerd, de zgn. *scholae*, die een gastenverblijf, een kerk, een ziekenzaal en een kerkhof groepeerden. Er zijn vier van deze instellingen bekend tussen de Sint-Pieter en de Tiber, in de wijk die in zijn naam, de *Borgo* (verg. Burg of Burcht), nog altijd de herinnering aan de noordelijke bezoekers draagt: de Longobarden, de Angelsaksen, de Friezen en de Franken. Aan de Longobarden herinnert nu niets meer (hun *schola* bevond zich op de plaats van het huidige pauselijk paleis), maar van de andere drie is tot nu toe iets overgebleven. Zo leeft de *schola Saxonum* nog voort in het ziekenhuis van *S. Spirito in Sassia* dat er in 1198 voor in de plaats kwam. Het kerkhof van de *schola* van de Franken is de hele middeleeuwen in gebruik gebleven en werd in de 15de eeuw onder een broederschap geplaatst, die bestond uit personen uit het Heilige Roomse Rijk. Deze Duits-Nederlands-Belgische broederschap bestaat nog steeds en beheert nog altijd het kerkhof dat als *Campo Santo Teutonico* een enclave in Vaticaanstad vormt. Ook het kerkje *S. Salvatore in Terrione*, gelegen naast het paleis van de Congregatie van de Geloofsleer, de vroegere Inquisitie, hoorde oorspronkelijk tot de *schola* van de Franken. De *schola* van de Friezen tenslotte leeft nog voort in een klein kerkje op de noordelijke rand van de heuvel van de *Gianicolo*, dat uitkijkt op het Sint-Pietersplein. Dit kerkje staat nu bekend onder verschillende namen: de *S. Michele dei Frisoni*, de *Friezenkerk* en de *SS. Michele e Magno*.

Wie het nu heeft over Friezen, legt meteen de associatie met de provincie Friesland, de Friese taal, de Elfstedentocht, het fierljeppen en andere clichés, maar daar moet men toch zeer voorzichtig mee zijn. In de vroege middeleeuwen was Friezen de benaming voor de bevolking langs de Noordzeekust vanaf het Zwin naar het noorden. Willibrord werd in Rome tot aartsbisschop van de Friezen gewijd, in een poging om hen te

bekeren, en vestigde zich vervolgens in het oude Romeinse *castellum* Utrecht dat op dat moment kort in Frankische handen was. Echt heel veel succes had Willibrord niet, zodat hij zich concentreerde op de uitbouw van zijn abdij te Echternach. Daarvoor kreeg hij nogal wat grondbezit geschonken in wat nu Noord-Brabant is, maar dat is altijd abdijbezit gebleven en nooit aan het bisdom Utrecht gaan behoren. Willibrords opvolgers zouden meer succes hebben, zodat het bisdom Utrecht uiteindelijk het grootste deel van Nederland benoorden de grote rivieren zou gaan omvatten, met uitzondering van Groningen dat onder de bisschop van Münster viel. Als op een vroeg moment de benaming Friezen misschien nog wel eens gebruikt is als synoniem van het bisdom Utrecht, dan is het toch in ieder geval zo dat de bij uitstek katholieke provincies in Nederland, Noord-Brabant en Limburg, nooit onder die benaming hebben gevallen. Deze provincies hoorden ook tot het middeleeuwse bisdom Luik.

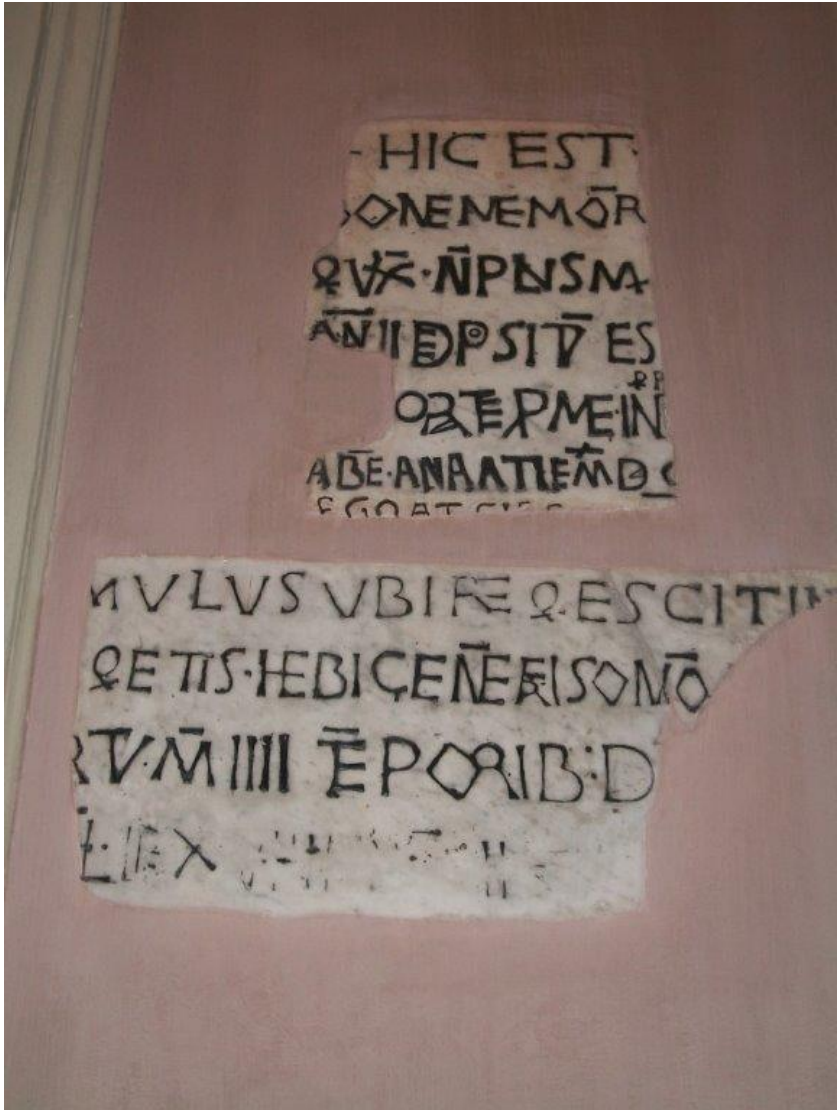
Nog iets: er is geen directe band tussen de Friezenschola en het bisdom Utrecht zelf. In de middeleeuwen had de bisschop van Utrecht er geen gezag! De situatie dat het episcopaat van een kerkprovincie instellingen in Rome onderhoudt, dateert pas uit de 19de eeuw (bijv. Belgisch college, 1844; Nederlands college, 1929). Ook hier moeten we heel voorzichtig zijn om hedendaagse toestanden op het verleden te projecteren!

De eerste patroon van de Friezenschola was dus de H. Michael, de Aartsengel, de bestrijder van de duivel, zielenweger bij het Laatste Oordeel, die vaak vereerd werd op hoger gelegen plaatsen. Michael wordt in de Bijbel o.m. genoemd in Daniel en Openbaring. Dit patrocinium gaat terug op het visioen van paus Gregorius I (590-604) tijdens een processie om het einde van een pestepidemie af te smeken. Toen de processie met de paus over de *Pons Aelianus* vanuit de stad naar de Sint-Pieter trok, zag Gregorius de H. Michael die boven de *Moles Hadriani* (de graftombe van keizer Hadrianus, sindsdien bekend onder de naam 'Engelenburg', *Castel S. Angelo*) zijn zwaard in de schede stak ten

teken dat de pestepidemie ten einde was. In de omgeving werden er verschillende kerkjes aan Michael gewijd, waarvan de *S. Michele dei Frisoni* de enige is die nog bestaat.

De *scholae* van de Franken en de Angelsaksen dateren uit de 8ste eeuw. Voor de Friezen gaat de oudste vermelding terug tot het eind van die 8ste eeuw, wanneer vermeld wordt dat de Friezen van die schola in 799 paus Leo III na diens terugkeer uit Paderborn mee ontvangen en in 800 Karel de Grote mee begroeten. In 845 wordt de schola van de Friezen (net als de andere) door de Saracenen geplunderd. Dezen doen vanuit Tunesië een raid op Rome, waarbij ook de Sint-Pieter geplunderd wordt. De Borgo ligt dan nog altijd buiten de stadsmuren!. Na deze overval wordt dan onder paus Leo IV de muur om de Borgo aangelegd (848-852) en vormt deze de zgn. *città leonina*.

Het volgende belangrijke feit dateert van iets meer dan twee eeuwen later. Nadat wereldlijke machthebbers in de 9de en 10de eeuw steeds meer greep kregen op kerkelijke functies en bezittingen, treedt er vanaf het eind van de 10de eeuw een reactie in. Het pausdom wordt daardoor zelfbewuster en ook onafhankelijker. In diezelfde 10de eeuw heeft de Duitse keizer in toenemende mate bepaalde territoria toevertrouwd aan bisschoppen als leenmannen, omdat dezen niet trouwen, dus geen kinderen hebben die kunnen erven, waardoor er geen dynastieke aspiraties kunnen ontstaan die leiden tot regionale machthebbers. De combinatie van beide fenomenen geeft aanleiding tot de beruchte investituurstrijd: wie heeft het recht een bisschop te benoemen? De paus of de koning/keizer? In de tweede helft van de 11de eeuw komen zo paus Gregorius VII en keizer Hendrik IV lijnrecht tegenover elkaar te staan. In 1083 belegert Hendrik Rome. Paus Gregorius zoekt steun bij Robert Guiscard, de koning van de Noormannen in Zuid-Italië (Apulië) die hem inderdaad te hulp snelt. Alleen: het middel was erger dan de kwaal. Robert Guiscard plundert en brandschat een deel van Rome, o.m. de wijk tussen Colosseum en S. Giovanni in Laterano (S. Clemente, SS. Quattro Coronati) en ook de *Borgo*. Net als de andere *scholae* wordt ook

Figuur 2. Opschrift van Hebus.

de Friezenschola zwaar beschadigd, de kerk is een ruïne en blijft onbruikbaar achter.

Het enige wat nog echt uit deze kerk stamt (en dus ook het enige dat echt aan de Friezenschola of het hoge Noorden herinnert) is het opschrift van het graf van de verder onbekende Hebus († ca. 1000):

Opschrift van Hebus

Eerste fragment

HIC EST [
 B]ONE MEMOR[
 Q] VX. N. PLVS M.[
 AN. II DEPOSTṼ ES[T]
] ORATE PRO ME IN [
 ABE ANAATIEM.D.[

Tweede fragment

TV]MVLVS VBI REQ[ESCI[T]
] Q[ETIS HEBI GENĒ
 FRISONO.[
 R]T̃Ṽ M. IIII TĒPORIB. D.[
]L (uitgesleten)

Poging tot vertaling

Eerste fragment

Dit is
van goede herinnering
die leefde (?) meer (?)
werd neergelegd in het tweede jaar
bidt voor mij in [?
Vervloekt zij [

Tweede fragment

het graf waar rust
]? van Hebus van het volk der
Friezen
]? vier maanden in de tijd van (ons)
heer [

III De Friezenkerk / S. Michele dei Frisoni / SS. Michele e Magno

Pas ca. 1141 (60 jaar later dus) wordt de kerk hersteld. Van dat moment dateert de campanile of klokkentoren in romaanse stijl alsmede het muurwerk van de huidige kerk met de zuilen. Zoals in Rome gebruikelijk volgt het model van de kerk het schema van de vroeg-christelijke basiliek. Door de bescheiden barokisering van de kerk in de 18de eeuw,

waarbij de zuilen ingekapseld zijn in vierkante pilaren, is deze 12de-
eeuwse structuur echter nauwelijks nog herkenbaar.

Van de nieuwe wijding van de kerk stamt een tweede belangrijk
opschrift:

Wijdingsopschrift uit 1141

]S. MARIE S[*emper virginis*
BEATI NICOLAI QUAT[*uor corona*
TORV̄ E (t) S(an)C(t)O(rum) XLTA E(t) S. D[*amasi*
P(re)SENTIBVS VEN(er)ABILIB[*us*
DOMNO AIMERIGO CAN[*cellario*
ET GERARDO CARDINALI S. CRV[*cis*
E(t) G(re)G(orio) S. MAR(iè) ET OCTAVIANO SCI. NI[*co*
LAI RANE(r)IO S. PRISCE OTTONE S.
GEORGII HEC E(t) CET(er)A STVDIO ET INDV
STRIA DOMNI STEPHANI VEN(er)ABI
LIS ARCHIP(res)B(ite)RI IBIDĒ P(re)SIDENTE
FACTA S(m)T

'Van H. Maria [altijd maagd...

van de H. Nicolaas, van de vier [gekroonden (= de SS. Coronati)

en de HH. Veertig (martelaren van Sebaste?) en Damasus

in aanwezigheid van de eerwaarde heren

Aimerigus kanselier

en Gerardus, kardinaal van S. Croce

en Gregorius van S. Mar[ia] et Octavianus van S. Nicolà,

Ranerius van S. Prisca, Otto van S.

Giorgio (in Velabro) is dit alles en nog andere dingen door de ijver

en de zorg van de eerwaarde heer Stephanus

aarts priester die bij die plechtigheid de leiding had,

gedaan.'

Figuur 3. Friezenkerk interieur.

In de tekst is sprake van een reeks kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders, maar geen van hen kan met Friezen of de Friezenschola in verband worden gebracht: de verantwoordelijke is de aartspriester Stephanus die die waardigheid mogelijk in de Sint-Pieter uitoefende.

Na de verwoesting door Robert Guiscard raken alle oude *scholae* in crisis en verdwijnen ze feitelijk. Hun bezittingen en taken worden opgeslorpt door het kapittel van de Sint-Pieter. Zo wordt (zoals al is gezegd) in 1198 de *schola* van de Angelsaksen omgevormd tot een ziekenhuis, terwijl van de Frankenschola het kerkhof (pal naast de Sint-Pieter!) overleeft. Van de Friezenschola blijft de kerk bestaan, in haar gereconstrueerde vorm, maar deze vervult eerder een marginale rol. Dit verklaart ook het disparate bestand aan monumenten in de huidige kerk die rijk is aan ‘curiosa’ (graven van de schilder Raphael Mengs, van een bisschop uit

Jeruzalem en van een Armeense bisschop, de steen waarop Abraham Isaac zou hebben willen offeren of ook de steen waarop Christus besneden werd), maar geen van deze stukken hebben enige band met de Nederlanden of met de Friezen in het bijzonder. De Friezenschola bestond feitelijk niet meer op het moment van herbouw van de kerk.

In de 11de en 12de eeuw vermindert het aantal Romepelgrims tijdelijk ook wat ten gunste van Jeruzalem en Santiago de Compostela. Als vanaf de 13de en 14de eeuw de pelgrimsreizen naar Rome weer aantrekken, o.m. door de teloorgang van Jeruzalem, zullen zich nieuwe *hospitia* en nationale kerken ontwikkelen in het centrum van de stad Rome zelf, aan de andere kant van de Tiber. Voor onze gewesten zijn dat dan met name *S. Giuliano dei Fiamminghi* voor het graafschap Vlaanderen en *S. Maria dell'Anima* voor het Duitse Rijk, met het accent op de Nederlanden en het Rijnland.

Nu wordt het eigenlijk delicaat. Wie de gidsen en andere publicaties van de Friezenkerk leest of de website raadpleegt, krijgt een heel ander beeld dan wat ik zo net geschetst heb. Daar klinkt het alsof de hele middeleeuwen de Friezenkerk nog banden met de Friezen gehad heeft en alsof de Nederlandse kolonie in Rome geleidelijk haar belangstelling voor deze kerk verloren heeft, die toch haar eigen kerk was. Integendeel, deze Nederlandse kolonie ging zich steeds meer richten op de *S. Maria dell'Anima*, de Duitse kerk. Dat beeld is echter vals, in ieder geval sterk vertekend en gemanipuleerd. Nog los van het feit dat er uiteraard tijdens de middeleeuwen en zelfs nog tot lang daarna nooit een 'Nederlandse' kolonie in de huidige staatkundige betekenis van die naam bestond, spelen er andere motieven mee.

De Friezenkerk overleeft al deze eeuwen in de periferie als marginaal kerkje tot het op het eind van de 20ste eeuw weer als nationale kerk in gebruik wordt genomen, nu voor Nederland (in zijn huidige vorm en betekenis). Dat is de verdienste van Mgr. Martinus Muskens (1935-2013), destijds rector van het Nederlands college in Rome, later (1994-2007)

bisschop van Breda. Net als de rector van het Belgisch college en die van de *S. Giuliano dei Fiamminghi* maakte ook Muskens als rector van het Nederlands college deel uit van de beheerraad van *S. Maria dell'Anima*. Deze nu Duitse en Oostenrijkse kerk deed, althans in theorie, ook dienst voor de Nederlanders. Mgr. Muskens had echter een aversie tegen de *Anima* en zocht daarom een andere kerk voor de Nederlandse parochie in Rome die dan ook gebruikt kon worden voor Nederlandse pelgrimsgroepen. Daardoor kwam hij bij de praktisch niet-gebruikte Friezenkerk uit. Op dat moment werd deze enkel nog bezocht door de *Sampietrini*, de broederschap van de onderhoudsploeg van de Sint-Pieter. Na enkele losstaande diensten werd de kerk dan vanaf 1989 voor de wekelijkse misviering van de Nederlandse parochie in Rome gebruikt en werd dit gebruik ook formeel erkend.

Tegelijk publiceerde Mgr. Muskens twee boeken over de Friezenkerk waarin hij de geschiedenis van de kerk uit de doeken deed en tegelijk de Nederlandse aanspraken daarop wilde verankeren: *Friezen. Franken. Nederlanders. Op bedevaart, voor studie, voor overleg in Rome. Een geschiedenis, een uitnodiging* (Rome, 1987?) en *De kerk van de Friezen bij het graf van Petrus* (inmiddels 5de druk, bestaat ook in het Italiaans). Om die aanspraken te bevestigen (en dat is het delicate gedeelte!) probeerde hij de status van de kerk als kerk van de Friezenschola zo lang mogelijk te rekken, veel langer dan dat het feitelijk geduurd heeft. In zijn visie is de Friezenkerk de vanzelfsprekende plaats in Rome voor de Nederlanders waarbij gemakshalve de Nederlanders van nu gelijkgesteld worden aan de Friezen van toen en van nu (maar: Noord-Brabant en Limburg hebben nooit onder zelfs de ruimste definitie van Friezen gevallen!). Bovendien sluipt er dan in het taalgebruik ook een manier van spreken volgens welke 'de Nederlanders de kerk hebben verwaarloosd omdat ze elders onderdak zijn gaan zoeken, zoals in de *S. Maria dell'Anima*; zelfs paus Adrianus VI en de Oirschotse (dus Brabantse) componist en zanger Christiaan van der Amejden († 20 november 1605) keken gewoon niet meer naar de Friezenkerk', met een ondertoon van verwijt dus. Dat is geen zuivere geschiedschrijving, maar een verdraaiing in functie van de

eigen actuele doeleinden. Deze traditie zet zich voort in wat men in de Friezenkerk zelf nog steeds vertelt of wat men in de toeristische folders en gidsen schrijft. Dit leidt tot een kunstmatig en onjuist centraal stellen van de Friezenkerk in de Nederlandse gemeenschap in Rome, waar dat gewoon niet correct en ook niet nodig is. Men maakt er meer van dan het eigenlijk is. Dat is ook mijn persoonlijke probleem met deze kerk... (maar ik kom, als biograaf van Adrianus VI en van Christiaan van der Ameijden en als auteur van een bezoekersgids van de *Anima*, dan ook uit de *Anima*-traditie...).

IV Magnus in Rome

We moeten naar Magnus toe...

Middeleeuwse pelgrims kwamen niet naar Rome voor de paus: dat is pas sinds de 19de eeuw zo. Middeleeuwse pelgrims kwamen voor de graven van Petrus en Paulus en tal van andere martelaren (Agnes, Cecilia, Sebastianus, Laurentius). Ook bijzondere relikwieën trokken hun aandacht, omdat ze naar toenmalige opvatting het contact tussen de gelovige en de heilige en daardoor met Christus en God de Vader vergemakkelijken. Het oorspronkelijke patrocinium van de aartsengel Michael leverde natuurlijk geen relikwieën op, aangezien engelen nu eenmaal onstoffelijk zijn.

Magnus werd dus (zoals we hebben gezien) vereerd in Fondi en Anagni, ten zuidoosten van Rome in de Albaanse Bergen. Een tweede kern van Magnuscultus duikt ver van dat gebied op, nl. in Noord-Nederland en Oost-Friesland. Buiten Anloo zijn er Magnuskerken in Bellingwoude, Hollum op Ameland en Hoornsterzwaag, alsmede in Esens in het nu Duitse Oost-Friesland (Harlingerland). Dat is een opmerkelijke concentratie. De verbindende schakel tussen deze twee geografische zones is waarschijnlijk de Friezenkerk.

Figuur 4. Adrianus VI.

Hier bevindt zich een derde opschrift, uit de 13de eeuw, dat de legende vertelt van drie Friezen uit het leger van Karel de Grote die in de tijd van paus Leo IV de relikven van Magnus vanuit Fondi naar het Noorden wilden overbrengen: Ilderado van Groningen, Leomot van Stavoren en Hiaro en Celdui van Slinga. Toen ze bij Rome kwamen, konden ze niet verder. De relikwie weigerde verder gedragen te worden. Pas toen ze het grootste deel van de relikven in Rome in de Friezenkerk achterlieten, konden de Friezen met een arm van de heilige terugkeren naar het verre Noorden:

Opschrift over de translatio van de relikven van Magnus

IN NO(*mine*) D(*omi*)NI TEMPORE LEONIS IIII P(*a*)P(*e*)
 I(*m*)P(*er*)A(*n*)TE CARVLO MAGNO I(*m*)P(*er*)ATORE EO
 TE(*m*)PORE QVO PETRI BASILICA A SARRACENIS CAPTA
 FUERAT, TVNC /
 DENIQ(*ue*) P(*ro*) TOTIVS MVNDI CAPITE TVRBATO TOTVS
 MVNDVS TVRBATVS OM(*n*)IS GALLIA CV(*m*) REGE CARVLO
 AD TVENDV(*m*) ILLA(*m*) VENERVNT. VNDE C(*o*)NTRA
 INIMICOS D(*omi*)NI BELLA /
 D(*omi*)NI DECERTANDO Q(*ui*)DAM MORTVI S(*unt*) ET IN
 CRIPTA IVXTA NERONIS PALATIVM SEPVLTI, EODD(*em*)
 TE(*m*)PORE A LEONE P(*a*)P(*e*) ET REGE K(*arolo*) AD HONORE(*m*)
 MICHAELIS ARC(*han*)G(*e*)LI SUP(*er*) ILLOS FACTA /
 EST ECCL(*esi*)A. HIS ITA P(*er*)ACTIS REX APVLIA(*m*) ABIIT
 EA(*m*)Q(*ue*) BEATO PETRO ET ROME SVBIVGAVIT. P(*er*) IDE(*m*)
 TE(*m*)PVS EXERCITV GALLIA REVERTENTE TRES ILLORV(*m*)
 MILITES DE FRISIA /
 ILDERADO DE GRONINGA ET LEOMOT DE STAVERA ET
 HIARO ET CELDVI ANCILLA DEI DE SLINGA. HI BEATI
 MAGNI CORPVS IN LOCO /
 Q(*ui*) DICIT(*ur*) FVNDI INVENER(*unt*). QVO INVENTO IN
 ILLORV(*m*) P(*ro*)VINCIA PORTARE ET C(*on**)DIRE

DECREVER(*unt*) SED DIVINA GR(*ati*)A COHOP(*er*)ANTE
 POSTQVA(*m*) AD SVTRINAS PARTES VENT(*um*) E(*st*) A(*m*)PLIVS
 /
 DEFERRE N(*on*) P(*er*)VALVER(*unt*) Q(*ui*)A BIS ET TER TERRITI
 ET P(*er*) SO(*m*)NIV(*m*) MONITI ROMA(*m*) REVERTENTES
 S(*an*)C(*t*)VM CORP(*us*) SECV(*m*) TVLER(*unt*) VNDE FACTV(*m*) E(*st*)
 QVOD ILLORV(*m*) DEVO-/
 TIONIS CAUSA PARTE(*m*) BRACHII A SE SEGREGARI AB ILLIS
 P(*er*)MISIT. PARTES AVTE(*m*) CETERE IN CRIPTA P(*re*)FATA
 REMANSER(*unt*) SUP(*er*) QVA(*m*) SICUT DICTV(*m*) EST /
 ECCL(*esi*)A IA(*m*) FVERAT FACTA DEINDE OMNI ANNO SIMVL
 BENEFICIV(*m*) OPTIMV(*m*) DARI IBI DECREVER(*unt*) SCILICET
 TRECENTAS MARCAS /
 ARGENTI P(*ro*) ILLORV(*m*) ET VBIQ(*ue*) REQ(*ui*)ESCENTIV(*m*)
 REDE(*m*)PTIONE ET IM PERPETVV(*m*) SEV DIVITES SIVE
 PAVPERES IN EADE(*m*) SVpra /
 DICTI ARCHANGELI BASILICA ET BEATI MAGNI ECCL(*esi*)A
 IVXTA EA(*m*) AB EISDE(*m*) CONSTRVCTA HOSPITALIA
 QVANDO A SVIS /
 PARTIBVS VENIRENT AGERENT. IDCIRCO N(*ost*)ROR(*um*)
 ALIORV(*m*)Q(*ue*) OM(*n*)IB(*us*) PATEAT SI IPSI VEL Q(*ui*)CV(*m*)Q(*ue*)
 HOC DECRETV(*m*) RV(*m*)PE(*re*) TE(*m*)PTAVERINT /
 SCIANT SE P(*er*)PETVO DA(*m*)PNATOS ET MALEDICTOS ET
 PREDICTI PONTIFICIS ANATHEMATIS VINCVLIS IN
 INFERNO NISI /
 RESIPVERINT CV(*m*) DIABOLO C(*on*)LIGATOS, IN HAC
 AVTE(*m*) VITA MISEROS PAVP(*er*)ES ET DISP(*er*)SOS ET
 ITERV(*m*) DE LIBRO VITE CELESTIS DELETOS /
 ET DE REGNO XR(*Christ*)I DEIECTOS.. CONFIRMATORIB(*us*)
 FAVTORIB(*us*) HVI(*us*) DECRETI EC TR (*et cetera*) SIT
 BENEDIC(*tio*) XR(*christ*)I ET FRVANT(*ur*) VTRIVSQ(*ue*) VITE
 GAVDIIS AM(*en*)

In naam des Heren. In de tijd van paus Leo IV toen keizer Karel de Grote keizer was, in die tijd toen de basiliek van Petrus door de Saracenen ingenomen was, toen / tenslotte vanwege het feit dat het hoofd der wereld in verwarring gebracht was, de hele wereld in verwarring gebracht was, kwam geheel Gallië met koning Karel om haar te beschermen. Toen enkelen bij het vechten van de oorlog van de Heer tegen de vijanden / van de Heer stierven en in een crypte naast het paleis van Nero werden begraven, werd in dezelfde tijd door paus Leo en koning Karel ter ere van de aartsengel Michael boven hen een kerk gebouwd. / Toen dit alles verricht was, trok de koning naar Apulië en onderwierp dat aan de H. Petrus en Rome. In dezelfde tijd, toen het leger naar Gallië terugkeerde vonden drie soldaten uit Friesland, / Ilderado van Groningen, Leomot van Stavoren en Hiaro en de dienstmaagd des Heren Celdui van Slinga, het lichaam van de H. Magnus in de plaats die Fundi heet. Toen ze dit gevonden hadden, beslisten ze om dit naar hun gewest te dragen en daar te begraven, maar door de hulp van Gods wil konden ze, nadat ze in de buurt van Sutri waren gekomen, / (het lichaam) niet verder vervoeren. Zij werden twee, drie keer verschrikt en in een droom gewaarschund, keerden ze naar Rome terug en brachten het lichaam met zich mee. Hierom stond (de heilige) hun toe vanwege hun devotie / dat ze een deel van zijn arm van het lichaam scheidden. De overige delen echter bleven in de bovengenoemde crypte boven welke zoals gezegd is / al een kerk gebouwd was. Vervolgens beslisten ze dat elk jaar een zeer goede weldaad zou worden gegeven, nl. driehonderd mark / zilver voor de verlossing van henzelf en voor wie daar rustten en zodat voor eeuwig rijk of arm in bovengenoemde / basiliek van de aartsengel en kerk van de H. Magnus in het door hen daarnaast gebouwde hospitaal zouden verblijven wanneer ze uit hun / streken zouden komen. Daarom zij voor ons allen en voor ieder ander duidelijk dat als zij zelf of iemand anders probeert dit besluit te breken, / zij moeten weten dat zij voor eeuwig veroordeeld en vervloekt en door het anathema van bovengenoemde paus met boeien in de hel / samen met de duivel zullen zitten, tenzij ze bij hun verstand komen, en in dit leven ellendig, arm en verspreid en uit het boek van het hemelse leven gedelgd / en uit het rijk van Christus uitgestoten zullen zijn. Voor wie dit decreet bevestigt en begunstigt etc. zij Christus' zegen en mogen zij genieten van de vreugden van beide levens. Amen.'

Deze steen wordt in de Friezenkerk wel genoemd ‘de steen die alles vertelt’, maar wat vertelt ze precies? Het verhaal op de steen is een typische translatielegende. Heiligenlevens heb je in verschillende soorten: de echte *vitae* die het hele leven vertellen, de *passiones* die zich concentreren op de marteling en de dood van martelaars, en de *translationes* die verhalen over de overbrenging van relieken van de ene plaats naar de andere (en dan vooral naar een plaats waar de verering sterker ontwikkeld wordt). Tijdens zo’n *translatio* gebeuren normaal heel wat wonderen die dan meteen de kracht van de relieken en de heilige duidelijk adverteren. Het motief van relieken die niet verder willen of die op een bepaalde plaats vereerd willen worden (en elders dus niet) is hierbij heel courant. De kern van de tekst in het opschrift in de Friezenkerk draait hierom en de tekst als geheel wil dus eerst en vooral de aanwezigheid en de werking van de relieken van H. Magnus aantonen, bekend maken en, inderdaad, adverteren. Pelgrims betekenen nu eenmaal inkomsten voor een kerk die anders ook niet financieel kan rondkomen...

In theorie zou het nu mogelijk zijn dat men de herinnering aan het feit dat dit ooit de kerk van de Friezen geweest is, met deze relieken verbonden zou hebben om het verhaal te krijgen in de vorm uit het opschrift: in Rome gaat nooit iets verloren. Maar dat verklaart de Magnuscultus in noorderlijker streken niet. Daarom denk ik eerder dat de *translatio* van de relieken inderdaad al uit een eerder stadium stamt en dat misschien zelfs al (zoals gesuggereerd in de tekst) tijdens de Saracenenoverval van 844-846 de relieken van Magnus naar het veiliger geachte (?) Rome zijn overgebracht, of althans een deel daarvan. De rest is toen immers naar Anagni gebracht: *cf. supra*: m.a.w. er is op dat moment in ieder geval een *translatio* geweest! Misschien hebben pelgrims deeltjes van die relieken dan op hun beurt naar Friesland en Oost-Friesland gebracht, misschien (mogelijk waarschijnlijker) is het Magnuspatrocinium eerder te danken aan de bisschop van Utrecht (= aartsbisschop van de Friezen) die zeker over Romeinse contacten

beschikte. Voor Anloo lijkt dat zelfs het meest voor de hand liggend (*cf. infra*).

Het opschrift had zeker NIET de intentie (in tegenstelling tot wat men er in de Friezenkerk zelf van lijkt te maken) om de aanspraken van de Friezen in de 13de eeuw op die kerk te bevestigen, te claimen of duidelijk te maken. Zoiets zou men in de middeleeuwen niet met een opschrift over een *translatio* gedaan hebben, maar met een schenkingsoorkonde of iets dergelijks. Zoiets werd ook niet in de kerk zelf in het openbaar uitgehangen, maar bewaard in de kist met andere oorkonden. Uiteindelijk is dat niet iets wat het grote publiek interesseert, maar enkel degenen die direct bij de werking van de kerk betrokken waren. Het publiek was er daarentegen wel in geïnteresseerd te vernemen welke relieken in die bepaalde kerk konden worden vereerd. Bovendien bevat de tekst van het opschrift diverse historische vergissingen. Zo valt het pontificaat van paus Leo IV dertig jaar na de dood van Karel de Grote: de verbinding van deze twee namen berust op het historische feit dat de Saracenen tijdens Leo IV hun inval deden, terwijl allerlei heldendaden in de legenden en ridderepiek aan Karel de Grote worden toegeschreven. De tekst is dus geen letterlijke kopie van een 9de-eeuws stuk, maar geeft de versie van de legende / de feiten weer, zoals men ze op een later stadium zag. Zo ook wordt het typisch 'Friese' aandeel in de stichting van de kerk aan de vier Friezen toegeschreven, die de relieken van Magnus in de kerk neerlegden (waardoor dat rond 844 gesitueerd wordt), terwijl we weten dat de Friezenschola toen al zeker vijftig jaar bestond. Kortom: de tekst bevat diverse latere interpolaties.

Toch vermeldt de tekst ook de jaarlijkse schenking van een aanzienlijk geldbedrag en het recht van verblijf voor mensen uit het verre noorden. Deze vermelding van deze schenking en van de gastvrijheid voor Friese pelgrims in het opschrift hoeft er echter niet op te wijzen dat die toestand op dat moment nog altijd geldig was: het kan ook gaan om een relict van de historische situatie. Uit geen enkele andere bron blijkt

onweerlegbaar dat de Friezenschola na 1100 nog actief was. Mogelijk is het doel van deze verwijzing de creatie van een zeker aureool van traditie: bij een belangrijke relik hoort nu eenmaal vrijgevigheid. Ook het *anathema* op het eind is heel normaal en heeft geen bijzondere betekenis.

Het lijkt ook eerder onwaarschijnlijk dat een relatief kleine groep Friezen, voornamelijk boeren zonder grote steden, in staat zou zijn in de 13de eeuw nog een gasthuis in Rome te onderhouden, waar dat de Engelsen en het Duitse keizerrijk niet lukte... Ook is het opvallend dat er op het moment van de heropleving van de pelgrimstochten vanaf de 14de eeuw en de stichting van nieuwe nationale kerken in de 15de geen enkel spoor van de Friezen meer te vinden is: met andere woorden: is het wel zo waarschijnlijk dat een obscuur buitengewest (want dat is het Friese gebied toch in die tijd) tijdens de hele middeleeuwen een *schola* in Rome had, zonder dat er ondubbelzinnige bronnen of verwijzingen van bestaan, maar dat dezelfde Friezen op het moment van intense heropleving van de nationale stichtingen in geen velden of wegen meer te bekennen zijn? Wel leefde natuurlijk de traditie en de herinnering aan de oude *schola* voort: zoals al eerder gezegd, in Rome vergeet men niets. In feite suggereert juist het voorkomen van diverse historische vergissingen in de tekst dat er diverse gegevens die nog (vaag) voortleefden zijn gecombineerd, maar steeds met het oog op het prestige van de kerk als schrijn van de relieken van Magnus. Het algemene beeld wijst er echter ondubbelzinnig op dat de oude *scholae* in de 11de en 12de eeuw zijn overgenomen door het kapittel van Sint-Pieter.

De uiteindelijke juridische overname zou pas in 1513 worden voltooid: het ging uiteindelijk om een niet geheel correcte operatie zodat men dat wat op zijn beloop laat, en bovendien: in Rome heeft men de tijd, het is niet voor niets de Eeuwige Stad...

Figuur 5. S. Maria dell'Anima.

V Magnus in Anloo

We hebben Magnus nu in Rome en in 'Friesland' gekregen. Nu moeten we hem nog in Anloo krijgen...

De vroegste geschiedenis van Anloo is, om het eufemistisch te zeggen, niet echt goed bekend. Alles lijkt er op te wijzen dat deze oude hoofdplaats van het Dingspel Oostermoer teruggaat op een bisschoppelijk domein, een uithof, waar de bisschop (of zijn vertegenwoordiger) op gezette tijden verbleef om recht te spreken voor dat deel van Drenthe. De kerk van Anloo zou dan oorspronkelijk een zgn. eigenkerk van de bisschop van Utrecht op zijn eigen domein zijn geweest. De functie van rechtscentrum is in de etstoel blijven voortleven.

Een gelijkaardige geschiedenis geldt vermoedelijk ook voor de andere oude hoofdplaatsen van de dingspelen.

Indien we nu de kerkpatronen van die hoofdplaatsen onder de loep nemen, valt op dat al deze patronen eigenlijk wat 'bizar' en exotisch zijn:

Dingspel	Hoofdplaats	Kerkpatroon
Zuidenveld	Sleen	?
Middenveld	Beilen	Stephanus
Dieverdingspel	Diever	Pancratius
Rolderdingspel	Rolde	Cosmas en Damianus
Noordenveld	Vries	Bonifacius
Oostermoer	Anloo	Magnus

Pancratius was een Romeinse martelaar, wiens basiliek en catacomben aan de Via Aurelia liggen, tegen de huidige Villa Doria-Pamfilij. Cosmas en Damianus, de patronen van de artsen, Perzische martelaren, hebben hun basiliek in een deel van het oude Forum Pacis, nu aan de Via dei Fori Imperiali in Rome. Bonifacius is mogelijk niet de Bonifacius van Dokkum, maar wel die van Tarsus, een martelaar uit de 3de eeuw met een basiliek op de Aventijn (*SS. Bonifacio e Alessio*). Stephanus is natuurlijk algemener bekend, maar is toch vooral als patroon van de Frankische koningen een vreemde keuze in het Nedersaksische tegen het Friese gebied aan liggende Vries: Stephanus had zijn basiliek in Rome op de Caelius (*S. Stefano Rotondo*). Al deze heiligen beantwoorden dus aan culten die in Rome goed bekend zijn, zelfs al gaat het ook daar niet om de populairste heiligen. Dat waren in Rome Petrus, Paulus, Agnes, Cecilia, Laurentius en Sebastianus.

Wat ik tot hier gezegd heb, zijn feiten; wat nu volgt is hypothese en moet dus ook als zodanig gezien worden! De meest eenvoudige verklaring voor deze eerder vreemde patrocinia in deze eigenkerken van de

Figuur 7. Kerk Anloo, schip zuidzijde.

Utrechtse bisschoppen is dat een bisschop (of eventueel verscheidene bisschoppen) relikven vanuit Rome heeft meegenomen en deze in zijn eigen kerken in de altaren heeft gesloten en daarmee dus die kerken ook heeft toegewijd aan deze heiligen, die hij vanuit Rome kende. Deze eigenkerken zijn later geleidelijk uit het directe bezit van de bisschoppen geraakt en echte parochiekerken geworden, zonder dat de patroonheilige veranderd is. Daarmee worden deze Drentse kerken dus een soort souvenirs aan de Romereizen die de Utrechtse bisschoppen geregeld maakten. Het meenemen van relikven uit Rome is een zeer gangbare praktijk geweest (en is overigens nog steeds mogelijk). Het wijden van een kerk gebeurt sinds de middeleeuwen door het inmetzelen of anderszins aanbrengen van relikven in die kerk. Een scenario volgens welk een bisschop pas verworven relikven in een eigenkerk aanbrengt en deze aan de heilige in kwestie toewijdt, is dus zeer wel denkbaar, ook al kunnen we dat niet direct en onomstotelijk bewijzen.

Voor de Magnuskerk in Anloo zou dat dus betekenen dat een van de Utrechtse bisschoppen tijdens een bezoek *ad limina* een stukje relikwie van Magnus heeft meegenomen, mogelijk uit de Magnuskerk of eventueel zelfs uit Anagni of Fondi (want ook dat is mogelijk!) en dat hij deze heeft ingemetseld in de kerk hier ter plaatse. In theorie kan hij de kerk ook hebben toegewijd aan Magnus die hij in Midden-Italië heeft leren kennen, zonder relikwie, maar dat lijkt minder waarschijnlijk. Ook al had de bisschop van Utrecht formeel niets met de Friezenkerk te maken, niets verhinderde hem uiteraard om deze schola die voor een deel van zijn kudde bedoeld was, te bezoeken of daar zelf te verblijven. Zonder documentaire bronnen in de vorm van oorkonden of, jawel, waarom niet: een *translatio*, is dat echter niet echt te bewijzen.

Zie ook:

S. de Blaauw, 'The medieval church of San Michele dei Frisoni', *papers of the Netherlands Institute in Rome / Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome*, 51/52 (1992-1993), 151-165

M. Muskens, *Friezen. Franken. Nederlanders. Op bedevaart, voor studie, voor overleg in Rome. Een geschiedenis, een uitnodiging* (Rome, 1987?)

M. Muskens, *De kerk van de Friezen bij het graf van Petrus* (inmiddels 5de druk, Rome)

<http://www.friezenkerk.nl/>

Voor andere kerken in Rome die verbonden zijn met de Lage Landen:

S. Maria dell'Anima:

G. Knopp – W. Hansmann, *S. Maria dell'Anima. Die Deutsche Nationalkirche in Rom* (Mönchengladbach, 1995²)

M. Verweij, *De Santa Maria dell'Anima te Rome. Bezoekersgids* (Rotterdam, 2003)

S. Giuliano dei Fiamminghi:

J. De Brabandere – B. De Groof, *1000 jaar San Giuliano dei Fiamminghi* (Brugge, 1996)

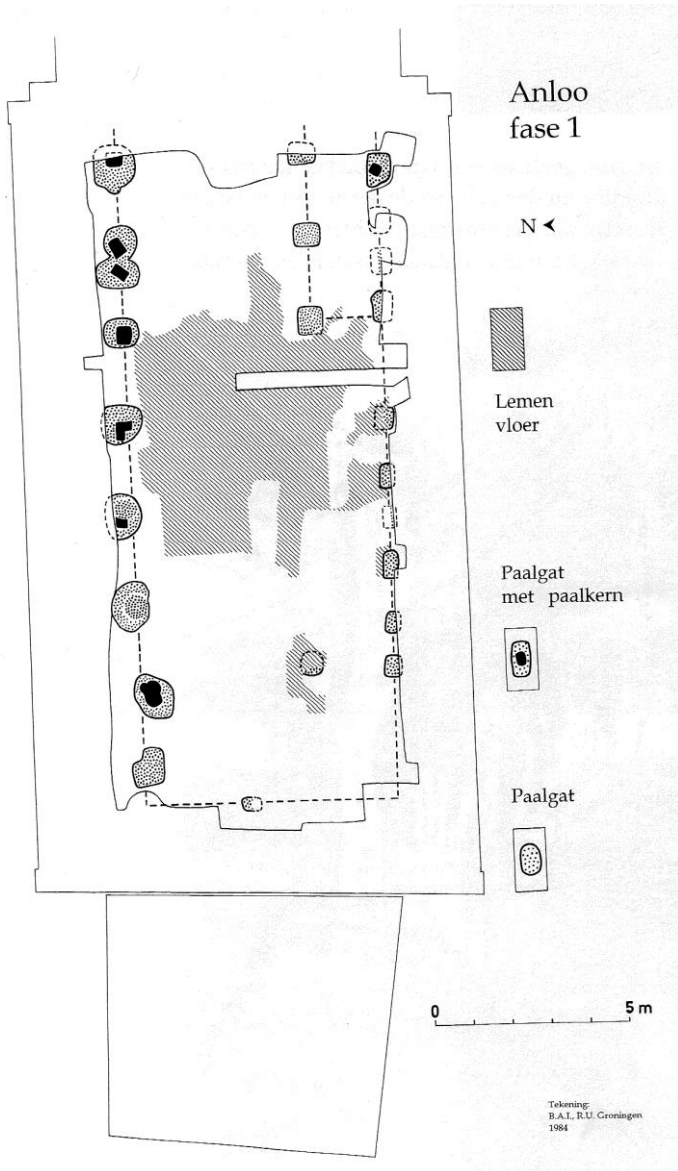
J. Ickx – L. Winckelmans, ‘Grafmonumenten in de kerk van Sint-Juliaan-der-Vlamingen te Rome. I. Periode vóór de Franse Revolutie’, *Bulletin de l’Institut Historique Belge de Rome*, 67 (1997), 225-314

M. Verweij, ‘Het broederschapsboek van *S. Giuliano dei Fiamminghi* en de statuten uit 1444’, *In Monte Artium*, 5 (2012), 169-214

Over paus Adrianus VI (Utrecht 1459 – Rome 1523):

De paus uit de Lage Landen: Adrianus VI 1459-1523. Catalogus bij de tentoonstelling ter gelegenheid van het 550ste geboortejaar van Adriaan van Utrecht, onder redactie van M. Verweij, *Supplementa Humanistica Lovaniensia* 27 (Leuven, 2009)

M. Verweij, *Adrianus VI (1459-1523). De tragische paus uit de Nederlanden* (Antwerpen - Apeldoorn, 20

Figuur 8. Magnuskerk Anloo, sporen van de vroegste geschiedenis.

ANLOO EN ROME: TWEE MAGNUSKERKEN ONDER DE LOEP

Drs. Raphaël Rijntjes

De Friezenkerk te Rome (de *SS. Michele e Magno*) en de Magnuskerk in Anloo delen een bijzonder patrocinium. De relatie tussen de kerk van de *schola frisonorum* in Rome en de Magnusverering in het middeleeuwse Friesland is in de bijdrage van Michiel Verweij aan de orde gesteld. Friese ridders brachten in de negende eeuw een arm van de heilige Magnus de Alpen over, naar hun thuisland - tenminste, volgens een in de Friezenkerk te Rome bewaarde inscriptie. De interpretatie van deze en andere vermeldingen laat ik graag aan anderen over die daar meer in thuis zijn. Behalve de heilige Magnus is er nog een persoonlijke band tussen de twee kerken, en dat ben ik zelf. Het toeval wil dat ik onderzoek heb gedaan in beide kerken: eind jaren '90 deed ik bouwhistorisch onderzoek in de Friezenkerk in Rome en in 2010 schreef ik een archeologische verwachting voor een mogelijke ingreep in het koor van de Magnuskerk in Anloo.

Ik zal beide activiteiten toelichten, met de nadruk op een hypothese wat betreft de bouw van de Magnuskerk in Anloo.

De SS. Michele e Magno in Rome

De Friezenkerk in Rome heeft een 18de-eeuws uiterlijk, maar bestaat in de kern uit een twaalfde-eeuws gebouw. De inscriptie die de wijding in 1141 vermeldt wordt in de kerk zelf bewaard. Voor mijn onderzoek was van de middeleeuwse kerk weinig te zien: slechts kijkvensters in de vierkante pijlers lieten zien dat de zuilen van de middeleeuwse kerk in de pijlers waren opgenomen.

Figuur 9. Friezenkerk kapiteel vrijgelegd.

Mijn opdracht was om resten van het middeleeuwse gebouw op te sporen die na restauratie in het zicht konden blijven, om de geschiedenis van de kerk te illustreren. Het onderzoek was voornamelijk bouw-historisch van aard, dus gericht op de constructie, fasering en datering van het gebouw. Aan de hand van oude afbeeldingen was een aantal hypothesen opgesteld die als leidraad dienden bij het onderzoek.

Het betrof vooral de vraag naar de opstand van het interieur: waren alle zuilen bewaard? Was er sprake van een rechte architraaf of van een boogstelling? Was de oorspronkelijke voorhal nog aanwezig in de aanbouwen tegen de westgevel?

Om het onderzoek uit te voeren kreeg ik toestemming om op minder belangrijke plekken sonderingen in het interieur te doen, dat wil zeggen: ik mocht kijkgaten hakken in het pleisterwerk om te zien of er middeleeuws muurwerk achter zat en om bouwsporen op te zoeken. Dit metselwerk in baksteen was goed herkenbaar door de afmetingen en de afwerking, met een naderhand aangebrachte voeg.

Door op de plattegrond bepaalde maten uit te zetten werden plekken gekozen voor de sonderingen. Na onderzoek kon het interieur verregaand gereconstrueerd worden. De kerk bezat hergebruikte Romeinse zuilen, kapitelen en basementen. De zuilschachten bestonden uit verschillende soorten natuursteen (marmer en verschillende kleuren graniet). De zuilen droegen bogen, geen rechte architraaf. Omdat een basement werd vrijgelegd was daarmee ook het oorspronkelijke vloerniveau vastgesteld: de kerkvloer bleek in de 18de eeuw verhoogd. Aan de buitenzijde kon de opening van een romaans boogvenster worden vastgesteld, voldoende om de lichtbeuk te reconstrueren. Nieuw was ook de vondst van restanten van de westfaçade, waarin drie vensters konden worden aangetoond. Lang was niets te vinden van de oorspronkelijke voorhal in de diverse aanbouwen tegen de westgevel. Uiteindelijk bleek de vorm geheel anders dan verwacht: een vierkante hal voor de ingang, in plaats van de gebruikelijke dwars voor de gevel liggende *porticus*.

De restauratie van de Friezenkerk liet lang op zich wachten, maar uiteindelijk zijn de gevonden bouwsporen in het interieur opgenomen. Voor de bezoeker is daarmee de lange geschiedenis van het gebouw en de plek beter zichtbaar geworden.

De Magnuskerk in Anloo

In Anloo bestaan plannen voor het openen van een middeleeuws grafkeldertje en de aanleg van vloerverwarming in het koor van de Magnuskerk. Voor de vergunningsaanvraag was het verplicht te inventariseren welke archeologische sporen in het koor konden worden verwacht. Daarvoor heb ik in 2010 de opgravingen bestudeerd, die onder leiding van de archeoloog Van Giffen in de oorlogsjaren (1942-1943) werden uitgevoerd. Van Giffen vond enkele houten voorgangers onder de huidige kerk. Zeer waarschijnlijk liggen de oostelijke delen van deze gebouwen nog onder het koor. Hetzelfde geldt voor het romaanse koor dat bij het huidige gebouw hoorde: het koor is vergroot in de veertiende eeuw, maar de funderingen van de oorspronkelijke romaanse koorsluiting zitten zeer waarschijnlijk nog onder de grond.

De vorm van deze koorsluiting is onbekend. Evenmin is duidelijk of er sprake is geweest van een koortravee, een vergrote koornruimte, al dan niet met absis. Het nog bewaard gebleven schip biedt echter aanknopingspunten voor een mogelijke reconstructie van de oorspronkelijke architectuur. Ook zal ik een poging doen de datering van het schip wat scherper te stellen. De meeste literatuur dateert de romaanse kerk in de twaalfde eeuw, of 'rond 1100'. De architectuurhistorische en historische aanknopingspunten die ik hierna aanvoer maken een datering in de tweede helft van de 11de eeuw waarschijnlijker.

Het tufstenen schip bezit een nissengeleding met vensters in de noord- en zuidwand, met lisenen zonder imposten (boogaanzetten). De triomfboog, de boogopening op het koor, bezit wel imposten, voorzien van eenvoudige afgeschuinde profielen. De boogopening is bovendien

Figuur 10. Kerk Anloo, interieur naar het oosten.

opvallend lager dan het schip. Al deze kenmerken zijn terug te vinden bij de kerken die in het bisdom Utrecht onder bisschop (1027-1054) Bernold werden gesticht. Tijdens zijn episcopaat begon een opvallende bouwcampagne, met als bekendste groep de kerken van het zogenaamde Utrechtse 'kerkenkruis': de Janskerk, de Pieterskerk, de Paulusabdij en de later voltooide Mariakerk. Bernold zelf werd in de crypte van de Pieterskerk, de eerste stichting, bijgezet. Tot diezelfde groep behoren de kapittelkerken van Deventer (de Lebuinuserk) en van Emmerich. Ook de Walburgiskerk te Zutphen kan hiertoe worden gerekend. De kerken vertonen een grote eenheid in architectuur: de lichtbeuken hebben een wandgeleding met nissen, de bogen en plinten zijn voorzien van imposten met schuine profielen. De kapittelkerken hebben alle een driedelig koor, waarbij de sluitingen aan het exterieur veelhoekig en binnen half rond zijn uitgevoerd.

De aanleiding tot deze omvangrijke bouwcampagnes valt in twee delen uiteen. De eerste is het overlijden van keizer Koenraad II te Utrecht in 1039. Het lichaam van de keizer werd na balseming naar Speyer overgebracht, maar het hart en de ingewanden van Koenraad kregen een plek in het koor van de Utrechtse Domkerk. De zoon van Koenraad, keizer Hendrik III, was de aanstichter van het 'kerkenkruis': de kapittelkerken rond het hart van zijn vader zorgden voor eeuwig koorgebed en daarmee voor het zieleheil van zijn overleden vader. De tweede is het gegeven dat de keizer de bisschoppen in zijn rijk vanaf ca. 950 AD steeds meer met grafelijke eigendommen ging belenen, het zogenaamde rijkskerkensysteem. Bisschoppen als bestuurders konden niet overerven en dus geen lokale machtspositie opbouwen. Door vertrouwelingen te benoemen, vaak afkomstig uit de keizerlijke hofkapel, bouwden de keizers aan een loyaal bestuursapparaat. Conflicten met lokale grafelijke geslachten werden zo steeds vaker in het voordeel van de keizer beslecht. Zo ontving de Utrechtse bisschop Adalbold in 1024 het graafschap Drenthe en in 1026 het graafschap Teisterbant in leen; Bernold kreeg daar in 1046 nog eens het graafschap Hamaland bij. Een groot deel van noordoostelijk Nederland was daarmee leenbezit van de Utrechtse bisschop geworden. Voor het beheer van deze gebieden stelde de bisschop lokale vertegenwoordigers aan. In dit licht moet het verschijnen van de bisschoppelijke hof te Anloo worden gezien. Als moederparochie had Anloo waarschijnlijk al een centrale functie voor de kerkelijke rechtspraak, met het bisschoppelijke hof kwam daar ook de wereldlijke kant bij. We weten uit diverse bronnen dat beide functies uit praktische overwegingen nogal eens door dezelfde officiaal werden waargenomen. De beroemde Etstoel te Anloo is dus de voortzetting van een zeer oude traditie.

Bisschop Bernold, van de grote bouwcampagne rond het midden van de 11de eeuw, als nieuwe wereldlijke heer in Drenthe en Hamaland: het ligt voor de hand dat de Utrechtse bisschop overal zijn nieuwe positie zichtbaar heeft willen maken. Dit wordt aangetoond door zijn

Figuur 11. Een van de 'Bernoldkerken': Pieterskerk Utrecht. Koor exterieur.

activiteiten te Zutphen, waar de bisschop - zo weten we uit opgravingen - als wereldlijk heerser een enorme grafelijke palts liet bouwen, die in afmetingen kon wedijveren met die van de keizer.

Met dit alles komen de architectonische details van de Magnuskerk in Anloo in een nieuw daglicht te staan: door in vormentaal te refereren aan zijn grote bouwcampagne in de rest van het Sticht laat hij zien wie hier de baas is. Mogelijk is zo ook de indeling met koor en nevenaltaren in nissen te interpreteren. Als parochiekerk heeft de Magnuskerk geen behoefte aan grote nevenkoren naast het hoofdkoor, maar de driedeling van de Utrechtse kerken wordt wel als 'architectonische kopie' nagevolgd. De Utrechtse bisschoppelijke verwijzingen pleiten naar mijn mening voor een datering van de Magnuskerk in de tweede helft van de

11de eeuw. De oorspronkelijke koorvorm zal waarschijnlijk hebben aangesloten bij de overige 'Bernoldkerken': veelhoekig van buiten, half rond van binnen. Alleen een opgraving zal daar echter ooit duidelijkheid over kunnen geven.

TE GAST IN DE KERK DER FRIEZEN

Drs. Geert Hovingh

Dit wordt zo'n soort van *'Tale of two churches'*, om het met Charles Dickens te zeggen, of liever: het verhaal over mijn liefdesrelatie met de Magnuskerk in Anloo en de Kerk der Friezen in Rome. Kun je dat zo zeggen? Liefde voor hout en steen', hoe oud en eerbiedwaardig ook? Ja dat kan, en ik zal u proberen uit te leggen hoe dat zo is gekomen. Mijn liefde voor deze Magnuskerk – die op het moment dat ik die opvatte nog keurig 'Nederlandse Hervormde Kerk van Anloo' ontstond eind-jaren-zeventig van de vorige eeuw, toen ik me bezig was gaan houden met de genealogie van de familie Hovingh (met 'h') en via het Drents Archief stootte op de 'De familie Hoving (zonder 'h') van Anloo'. Ik kwam er achter dat mijn wortels in dit gebied liggen: mij voorouders boerden eind 16^e eeuw in Eexterveen en kerkten in Anloo, hier dus, in deze kerk. Die moest ik zien en zo klopte ik op zekere dag aan bij de koster en die gaf me een enorme sleutel om helemaal ik mijn eentje hier binnen te komen. En ik kan u zeggen: het was echt liefde op het eerste gezicht. Die ietwat donkere, zo intieme ruimte vanwege het schaarse licht dat door de Romaanse raampjes binnen valt, de prachtige fresco's, het schitterende orgel (niet lang daarna zou ik het horen), het maakte samen een onuitwisbare indruk. Later kwam ik er achter dat zowel exterieur als interieur in de loop van de eeuwen stevig waren veranderd, maar daardoor is mijn liefde niet bekoeld. Ik vind het heerlijk om hier een paar keer in het jaar te mogen voorgaan en ik bewaar heel speciale herinneringen aan die ene avondmaalsdienst waarvoor Herman Posthouwer speciaal het originele 17^e eeuwse avondmaalstel uit het Drentse Museum had gehaald. Hij had er een hele zaterdag hard op moeten poetsen, maar die zondag stonden de bekeraars me op tafel toe te fonkelen, alsof ze wilden zeggen: we hebben ons mooi gemaakt voor jou

als late telg van de ‘Hoving’s van Anloo en doe jij met ons nou maar je domineesding. Het kan me nog ontroeren als ik er aan denk. Feit is dat de kerk toen al een paar jaar ‘Magnuskerk’ heette en ik hoorde tijdens een lezing van Ed Panman hoe dat zo gekomen was. Niemand minder dan bisschop Tiny Muskens had in de tijd dat hij nog rector van het Nederlands College in Rome tijdens archiefonderzoek daar - hij was ook kerkhistoricus, ik ook trouwens! – ontdekt dat de patroonheilige van de kerk van Anloo de H. Magnus was, een wat obscure bisschop van Trani, die in de 3^e eeuw na Christus de marteldood was gestorven. Ik heb er nog eens naar gezocht, maar kon werkelijk niets over de man vinden. Tot ik zo’n acht jaar geleden een reis maakte naar Rome in gezelschap van een aantal collega’s die net als ik overwogen om te zijner tijd voor gemeenteleden een pelgrimstocht naar de Eeuwige Stad te organiseren. Traditiegetrouw – dat zat er bij onze christelijke reisorganisatie standaard in –togen we ’s zondagmorgens als cryptokatholieken naar de ‘Kerk der Friezen’, of zoals officieel heet: het kerkje van de Santi Michele e Magno. En - u kunt het geloven of niet - ook daar was het liefde op het eerste gezicht! Stel het u voor: Na de overweldigende indrukken van alleen al de vier grote pelgrimskerken van Rome met al het andere dat de stad te bieden heeft, waren we allemaal een beetje gevloerd door de ‘ziekte van Stendhal’. Die werd voor het eerst gesignaleerd bij de Franse schrijver van die naam, die na een aantal weken-Rome het bed niet meer uit kwam vanwege de overvloed aan impressies die zijn kleine mensenhoofd niet meer kon verwerken! Daar hadden wij dus ook een beetje last van die vroege zondagmorgen – en dan klim je de steile trap omhoog langs de Gianicolo-heuvel en betreed je een andere wereld. Zo leek het: rust, soberheid, vriendelijke mensen die je zo maar begroeten, een sympathieke gids die je voor de dienst uit iets vertelt over de geschiedenis en de actualiteit van de ‘Kerk der Friezen’, o.a. hoe de relieken van patroonheilige Magnus ooit naar het Noorden van Nederlandwaren gekomen! Met daaropvolgend een warme en gastvrije viering in de Nederlandse taal, waarin ik mij volledig thuis voelde en ik zag er dan ook geen been in om stiekem deel te nemen aan de viering

Figuur 12. Interieur Kerk der Friezen.

van de eucharistie! Later ging dat anders, maar daar kom ik nog op. En toen ik een jaar later met een groep parochianen tijdens onze bedevaart naar de Eeuwige stad opnieuw de kerk der Friezen bezocht, voelde het haast al een beetje als thuiskomen! U kunt zich dan ook voorstellen wat het me deed, toen ik eind 2012 door een allervriendelijkste dame werd uitgenodigd om in januari 2013 op te treden tijdens het oecumenisch weekend, dat telkenjare georganiseerd wordt in de Kerk der Friezen tijdens de internationale gebedsweek voor de eenheid van kerken en christenen. Mijn vrouw en ik beleefden, samen met een stel goede vrienden, onvergetelijke dagen in Rome. Het begon op vrijdagavond, niet in de Kerk der Friezen, daar was het te koud, maar we werden gastvrij ontvangen bij de burens – het generalaat van de Jezuiten – voor een oecumenische gespreksavond. Buiten Mark Lindeijer SJ, één van de

vaste celebranten in de Kerk der Friezen, was de ‘harde kern’ van de parochie aanwezig, mensen van allerlei rang en stand, Rooms-katholieken met soms protestantse of niet-kerkse partners, die zich toch volledig thuis voelden. Sommigen woonden al jaren in Rome, andere – expats vooral – deden gewoon een poosje mee, zoals oud-minister Gerda Verburg, die nu bij de FAO werkt. Ik zou de inleiding verzorgen.

‘*Waarover moet ik het hebben?*’ Vroeg ik. ‘*Ach, doe maar wat over de Bijbel!*’ Poe, ja, dacht, trek maar een blik open! Ineens moest ik denken aan een ervaring tijdens een reis naar Israël, of liever ‘Palestijns gebied’, want Bethlehem ligt niet in Israël. Daar, vlak naast de overvolle Geboortekerk bezocht ik bij wijze van alternatief de kerk ernaast die boven het veronderstelde graf van de Latijnse Kerkvader Hiëronymus – vertaler van de Bijbel in het Latijn en één van de vier Doctores Ecclesiae – was gebouwd. En daar – op de plaats waar hij volgens de traditie het Oude Testament in het Latijn zou hebben vertaald - vertelde ik het verhaal van zijn leven, o.a. zijn ontdekking dat je de Bijbel pas echt kunt verstaan en uitleggen als je haar kunt lezen in de grondtalen, Hebreeuws en Grieks. En voor het Hebreeuws moet je dan in de leer bij Israël, in zijn geval bij de rabbijnen. Dat verhaal vertelde ik ook in Rome en voegde er ook mijn eigen ontdekking aan toe dat ik de rabbijnse uitleg van de Tenach, het Hebreeuwse Oude Testament, veel te laat heb lief gekregen om het met Augustinus te zeggen, maar dat het tot de huidige dag een enorme inspiratiebron voor me is bij de uitleg van de hele joodse Bijbel – want dat is het - dus ook het Nieuwe Testament. Daar hadden we het over, in alle openheid en vriendschap. Op zaterdagavond beleefden we de oecumenische viering, waarin ik mocht voorgaan, met de mensen om mij heen die – om het met Huub Oosterhuis te zeggen – voor mij in bekenden waren veranderd. Daarna aten we samen in één van de voortreffelijke restaurants van Rome. En op zondagmorgen beleefden we tenslotte nog de eucharistieviering in de Kerk der Friezen. Nee, we konden helaas de communieviering niet meevieren, want ik stond officieel geboekt als protestant! Jammer natuurlijk, maar Mark Lindeijer had een voortreffelijk alternatief. Voor de communie uit nodigde hij mijn

Figuur 13. Geert Hoving in de Kerk der Friezen.

vrouw en mij naar voren, sprak hartelijke woorden en zegende ons. Het was net of we onze trouwdag weer beleefden. Maar het mooiste kwam aan het eind van de dienst. Hij riep me nogmaals naar voren, dankte namens de gemeenschap voor het voorbije weekend en zei: *ik heb nog een kadootje voor je, maar dat heeft wel een behoorlijke impact op je persoonlijke leven: minder zwaar tafelen en drinken, oppassen met seks en zo. Waarom? Omdat je vanaf heden 'reliëkdrager' bent geworden!* En vervolgens overhandigde hij een reliëkmedaillon met – zo vermeldt het begeleidend schrijven – een piepklein stukje bot van ... Hiëronymus! Nog maar een paar weken geleden was ik er weer, en ik merkte dat mijn liefde niet bekoeld was, hoe zou dat ook kunnen? Ik dank u wel.

DE INLEIDERS

Michiel Verweij (*1964) studeerde Klassieke filologie en Middeleeuwse studies aan de Katholieke Universiteit te Leuven waar hij in 1993 promoveerde op een dissertatie over Neolatijns schooltoneel. Nadien werkte hij in verscheidene projecten in Leuven, Louvain-la-Neuve, Rome en Nijmegen. Sinds juni 2004 is hij adjunct-conservator op de Afdeling Handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel. In 2002 en 2003-04 en opnieuw in 2010 was hij gastprofessor Latijn aan de KU Leuven. Michiel Verweij publiceerde diverse artikelen en boeken over de S. Maria dell'Anima en de Belgische kerk S. Giuliano dei Fiamminghi, alsmede over de Brabants-Romeinse componist Christiaan van der Ameijden (+ 1605) en de enige paus uit de Lage Landen, Adrianus VI (pontificaat 1522-1523).

Drs. Raphaël Rijntjes (1966) is architectuur- en bouwhistoricus. Hij studeerde Kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht, met als specialisatie middeleeuwse bouwkunst. Hij doceerde aan de universiteiten in Leiden en Utrecht en deed onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse bebouwing op het Utrechtse Domplein. Zijn belangstelling richt zich vooral op het (liturgische) gebruik van het middeleeuwse kerkgebouw en de symbolische betekenis van de gehanteerde bouwconcepten. In 1998 en 1999 deed hij bouwhistorisch onderzoek in de Friezenkerk te Rome, ter voorbereiding op de intussen afgeronde restauratie.

Drs. Geert Cornelis Hovingh, geboren 16 augustus 1946 Rijnsburg, studeerde theologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam en is afgestudeerd in de Kerkgeschiedenis (1973). Predikant Gereformeerde Kerken in Nederland, nu PKN (1975-2011). Is sinds zijn emeritaat onder meer lid van het Gilde van Clocklueders thoe Anlo.

De Magnuslezing is een gezamenlijk initiatief van:

HISTORISCH

STICHTING VRIENDEN

MAGNUSKERK ANLOO

Magnuskerk te Anloo

Wijkkerk van de Protestantse gemeente (i.w.) Anloo-Zuidlaren